

**ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОЇ СТИЛІЗАЦІЇ
В РОМАНІ «ОРДА» РОМАНА ІВАНИЧУКА**

У статті з'ясовано сутність поняття «стилізація» загалом та «історична стилізація» зокрема, здійснено лінгвістичний аналіз засобів, використовуваних для формування історичного тла, створення відповідного темпорального простору, відображення колориту епохи.

Ключові слова: стилізація, історична стилізація, темпоральний простір, історизми, антропоніми, документальне власне датування.

In the article reveals general essence of the "stylization" concept and "historical stylization" in particular. It also gives linguistic analysis of linguistic means used to form the historical background and to arrange appropriate temporal space in depicting peculiarities of the epoch.

Key words: stylization, historical stylization, temporal space, historicism, anthroponyms, documentary properly dating.

Постановка проблеми. Роман Іваничук належить до когорти тих видатних митців, якого справедливо називають «літописцем епохи». Переважна частка його письменницького доробку репрезентує історичні події, пов'язані з життям і боротьбою українського народу, формує національну свідомість, апелює до самосвідомості, зберігає й утверджує історичну пам'ять, відроджує духовно й активізує почуття гордості за героїчне минуле і моральний вибір наших прадідів. Його історична романістика – цілісна епічна розповідь про вузлові для української нації історичні події, починаючи з XV століття і донині, – дає змогу провести паралелі між минулими і сучасними подіями, сприяє кращому розумінню останніх, бо, перефразовуючи загальновідомий вислів, кожне наступне покоління має вчитися на помилках своїх попередників, ураховувати історичний досвід, аби трагічні сторінки історії не повторилися в майбутньому.

Творчість Романа Іваничука вирізняється як специфічним осмисленням історичної дійсності, так і авторською манерою її художньої репрезентації, що залежить від світосприймання та світовідчуття митця й маніфестується сукупністю відповідних мовно-виражальних засобів, які потребують належної уваги з боку фахівців. Адже, як справедливо зауважує Г. Городиловська, «... вона (мова історичних творів Р. Іваничука – Ж. К.) містить усе багатство мовних засобів...», що «...виявляють творчу індивідуальність прозаїка, характеризують його своєрідну й специфічну манеру письма, яка полягає в оригінальному поєднанні, з одного боку, історизмів, архаїзмів, що є характерною рисою мови художніх творів на історичну тематику, а з іншого, – науковості, підкресленої інтелектуалізації мовлення, які досягаються добром засобів наукового стилю» [4, с. 64]. До того ж історична романістика письменника дає цінний фактичний матеріал для осмислення низки й інших проблем, а саме: художній текст як об'єкт лінгвоісторичного коментування, історична / темпоральна стилізація, засоби історичної стилізації, засоби художньої темпоральності, засоби організації темпорального простору, історичне тло та темпоральна сітка, зміни в семантичній структурі хронологічно маркованої лексики тощо.

Аналіз останніх досліджень. Творчий доробок Р. Іваничука, безумовно, викликав і викликає зацікавлення не лише низки читачів, але й науковців, передусім літературознавців (С. Андрусів, В. Дончик, М. Жулинський, М. Ільницький, Ю. Покальчук, В. Яворівський та ін.), принагідно й мовознавців (Г. Гайдученко, Г. Городиловська, А. Мяло та ін.). Хоч ґрунтовних наукових розвідок, які репрезентували б лінгвістичний аспект дослідження, поки що немає. У поодиноких статтях ідеться передусім про факти функціонування термінологічної лексики в мові історичних творів Романа Іваничука [4], про специфіку функціонування в художніх творах письменника елементів публіцистичного стилю на лексичному мовному рівні – суспільно-

політичної лексики, з'ясовуються прийоми використання таких засобів [5], про особливості використання тюркізмів, їхню семантику [8] і т. ін. З'ясуванню семантичної та стилістичної характеристики хронологічно маркованої лексики (архаїзмів та історизмів), зокрема й на матеріалі творів Р. Іваничука «Манускрипт з вулиці Руської», «Черлене вино», «Вода з каменю», присвячена дисертаційна праця Г. Гайдученко [3].

Мета і завдання. Мета пропонованої наукової розвідки полягає в тому, аби на матеріалі історичного роману «Орда» виявити особливості історичної стилізації, засоби створення відповідного темпорального простору. Задля цього варто розв'язати такі завдання, як-от: з'ясувати сутність поняття «стилізація» загалом та «історична стилізація» зокрема, здійснити лінгвістичний аналіз засобів, використовуваних для формування історичного тла, для відображення колориту епохи.

Виклад основного матеріалу. Стилізація є однією з найсуперечливіших наукових категорій і передусім тому, що її пов'язують не лише з лінгвістикою, але й із іншими гуманітарними царинами. Звідси, відповідно, і різнобій у витлумаченні самого поняття, наприклад, у літературознавстві – свідоме наслідування творчої манери певного письменника, зовнішніх формальних ознак його стилю, певного фольклорного чи літературного жанру, стилю чи напрямку; у музикознавстві – відтворення композитором типових рис якого-небудь стилю іншої епохи чи творчої орієнтації; в архітектурознавстві – використання архітектурних стилів, форм, елементів попередньої епохи, їх наслідування тощо (пор.: 1. Надання творчості мистецтва характерних рис якого-небудь стилю, особливостей чиєїсь творчої манери і т. ін. // Застосування умовно-декоративних прийомів зображення в образотворчому мистецтві. // Відтворення колориту якої-небудь епохи в образах і стильових особливостях літературного твору. 2. Твір мистецтва, який за формою є наслідуванням певного стилю [1, с. 1195]).

Немає однотайності у витлумаченні стилізації з лінгвістичних позицій. У першому разі стилізацію пов'язують із проблемами перекладу й кваліфікують як «уживання в перекладі таких мовних засобів, які не мають стилістичних відповідників у тексті оригіналу» [9, с. 600]. В іншому – під стилізацією розуміють «свідоме переймання мовних ознак певного стилю, жанру, характерних для відповідної історичної доби, етнографічно-діалектного чи соціального середовища, для індивідуально-авторської стильової манери» [9, с. 599], «стилістичний прийом наслідування стилю характерними для певної епохи чи соціального середовища ознаками, манерою мовлення, стилістичними засобами» [7, с. 450], що загалом уможливило її диференціацію на так звану жанрову та історичну.

Поняття «історична стилізація» подекуди ототожнюють із поняттями чи то «темпоральна, або часова, стилізація» (В. Виноградов, А. Попович), чи то «архаїзація» (О. Ахманова) і донедавна співвідносили здебільшого з використанням у художньому просторі тих чи тих історичних жанрів хронологічно маркованої лексики, яка створює історичне тло, окреслює часові межі, у які автор вкладає відповідний художній текст. Щоправда, останнім часом витлумачення історичної стилізації лише через архаїзацію, лише через так звані застарілі мовні засоби все частіше піддається критиці, актуалізується наукове вивчення документальності мови історичного роману як основи історичної стилізації (М. Нестеров).

В історичному романі «Орда» Р. Іваничука, як і в історичному доробку загалом, і справді досить активно використовується хронологічно маркована лексика, що сприяє відтворенню колориту епохи, зокрема увиразнює художній аналіз трагічних подій XVIII століття, пов'язаних із руйнуванням знаменитої козацької столиці – Батурина. Уже сама назва попри використання лексеми в переносному значенні задає відповідний тон, «запрограмовує» на певну «історичну перспективу» (пор.: **орда** – іст. 1. Об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана у тюркських і монгольських народів [1, с. 679]), а самі історичні факти (історичні події та їх місце) у загальних рисах окреслюють хронологічні межі: як відомо, до 1708 р. Батурин був резиденцією гетьманів Лівобережної України, а 2 листопада 1708 р. московські війська під командуванням Олександра Меншикова захопили Батурин, ущент зруйнували оборонний замок і саме місто. Пор. у тексті: *Двір Мазепи, відгороджений неприступним од Сейму муром і глиняним валом од міста, став ураз із надійного захисту пасткою. Ніби болотний чорторий, вибухувала з-під землі*

брудною лавою орда і заливала майдан гетьманського двору на Гончарівці, що за півверстви від Батурина. У **вранішньому листопадовому сутінку ординці Меншикова** скидалися на слизів, що опинилися на безводному дні спущеного ставу, вони телесувалися, штовхалися, сопіли, кректали, видобуваючись із провалля, яке враз, немовби розступилася земля, утворилося в стіні валу. Оборонці гетьманської столиці, яку будь-яке вороже військо могло б узяти хіба що багатоденно облогою, розбігалися, не відаючи, що трапилося, бо ж про потаємний хід знали тільки генеральні старшини, під команду яких здав Мазепа Батурин, вирушаючи із столиці, щоб у містечку Горках над Десною з'єднатися із шведським королем Карлом XII [6].

Історична стилізація зумовлює відповідним чином організований темпоральний простір. І це цілком закономірно, адже йдеться про історичні події, які на століття дистанційовані від дати написання художнього тексту (1992 р.). Створюється відповідний темпоральний план – минулий, що забезпечується активним використанням передусім граматичних форм минулого часу. Однак наявні й інші засоби, які слугують своєрідними темпоральними показниками (маркерами), співвідносними з віссю конкретного історичного часу. Такі засоби можна диференціювати за різними класифікаційними ознаками, як-от, наприклад, лексичні / синтаксичні, ядерні / периферійні, імпліцитні / експліцитні і т. ін.).

Не викликає заперечення те, що з-поміж лексичних засобів історичної стилізації вирізняються архаїчні елементи, передусім історизми (дейнека, драгун, князь, козак, кошовий, посполитий, сотник, старшина і т. ін.). Наприклад: **Сіятельний князь** оглядав полонених і наказував – **кого стратити на місці, кого відвести до Глухова на муки** [6]; **А далі почали вибігати інші: були тут протопан Заруцький – він просив слободу Лизунівку, що належить отцеві Бистрицькому, котрий самого шведського генерала Мейєрфельда гостював у своєму приході, і сотник** Бандурко виказував корчмаря, який частував оковитою шведських вояків [6]; **Тих, хто заперся по хатах, наляканих вчорашнім судом і шибенницею, яку для чогось поставили на церковному майдані, драгуни** виганяли силоміць, надто ж упертих в'язали й долучували до гурту полонених **козаків і старшин**, яких не встигли стратити вчора, й погнали всіх у Лебедин на дальші допити й муки [6] тощо. Такі темпоральні показники є імпліцитними й до того ж репрезентують нечітко окреслені часові періоди. Скажімо, деякі лексеми трапляються в різних історичних творах письменника, які маніфестують різні часові зрізи. Мовна інтерпретація темпоральності в такому разі відбувається опосередкованим шляхом – через витлумачення лексичного значення номінативної одиниці, як-от: **князь** – 1) голова роду, племені або союзу племен, що звичайно стояв на чолі військової дружини, а з розвитком феодалізму – вождь війська та правитель князівства; 2) у деяких країнах (у Росії з XVIII ст.) – спадковий або дарований царем (королем) титул [1, с. 436]; **сотник** – в Україні в XVI – XVIII ст. – особа, яка очолювала сотню, обиралася спочатку козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем [1, с. 1163]. Проілюстровані контексти, попри наявність незаперечних темпоральних показників, не дають змоги точно встановити часові межі, у яких розгортаються повідомлювані події. Аналізовані історизми засвідчують наявність фактів і подій, які належать до минулого, а тривалість їхнього існування може вимірюватися століттями (пор. також: **козак** – в Україні в XV–XVIII ст. – вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників [1, с. 438]; **посполитий** – в Україні до народно-визвольної війни 1648–1654 рр. та в перші роки після неї називали людей належних до міщан або до селянства, згодом, у II пол. XVII–XVIII ст., – належних до селян [1, с. 896]).

До опосередкованих імпліцитних лексичних засобів історичної стилізації належать антропоніми, що є історичними особами, належними до того чи того часового періоду, як-от: Дмитро Апостол, Гнат Галаган, Василь Кочубей, Іван Мазепа, Олександр Меншиков, Іван Ніс, Пилип Орлик, Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Дмитро Чечель. Наприклад: **До Глухова прибув ще й миргородський полковник Данило Апостол**, який утік від Мазепи, коли прочув про загибель Батурина, а теж охочекомонний полковник **Гнат Галаган** із Січі, зваблений на бік **Петра Іваном Носом**, який встиг уже заслужити непохитної в царя довіри й похвальну грамоту за батуринську послугу отримав [6]; **Цар допитував коменданта Батурина сердюцького полковника Дмитра Чечеля** [6]. Пор.: Данило Апостол (4 грудня 1654 – 17 січня 1734) –

український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова Гетьманщини на Лівобережній Україні (1727–1734). 28 жовтня 1708 року підтримав союз Івана Мазепи з Карлом XII проти Москви, але 21 листопада перейшов на бік царя Петра I (http://uk.wikipedia.org/wiki/Данило_Апостол); Дмитро Чечель (? – 12 листопада 1708) – український військовий діяч, сердюцький полковник (з 1696). Керівник оборони Батурина під час його облоги Меншиковим. Був поранений і потрапив у полон до росіян. Страчений у Глухові 12 листопада 1708 року, перед тим підданий катуванням (http://uk.wikipedia.org/wiki/Чечель_Дмитро). Антропоніми виступають темпоральними операторами, що скеровують свідомість реципієнта у відповідний хронологічний простір, а, так би мовити, біографічний час видатних історичних постатей, їхнього близького оточення уможливорює реконструкцію так званої мазепинської епохи.

Антропонімі темпоральні маркери є більш точними, ніж історизми, демонструють часові межі, що вимірюються не лише століттями, але й роками, місяцями, днями. Причому такі лексичні засоби досить часто увиразнюються синтаксичними, а саме «документальне» власне датування може повністю збігатися з контекстуальним представленням у вигляді синтаксичних конструкцій із відповідною темпоральною семантикою. Наприклад: *Тяжба тягнулася майже рік, жінки претендентів, обидві Ганни, навіки пересварилися, та на початку квітня 1710 року козакам і королеві стало відомо, що Войнаровський відмовився від гетьманства, при тому, як прямий спадкоємець Мазепи, забрав державний скарб, виділивши Орликові на потреби війська із шістдесяти тисяч талерів тільки три* [6]; *5 квітня 1710 року козацтво вибрало гетьманом Пилипа Орлика: новообраний гетьман оголосив «Конституцію прав і свобод Запорозького війська», послав депутацію в Крим до Девлет-Гірея і на Дон до колишніх булавінців, а теж до башкирів і казанських татарів, щоб сукупно з козацьким військом в січні наступного року по замерзлій землі вирушити у визвольний похід на Україну і взяти Київ, Вороніж, Озів* [6]. Пор.: Пилип Орлик (11 жовтня 1672 – 24 травня 1742) – український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького у вигнанні (1710–1742). З 1702 року – генеральний писар і найдовіреніша особа Івана Мазепи. 1708 – узяв участь у виступі Івана Мазепи проти Петра I і перейшов на бік Карла XII. **5 квітня 1710 року** (через півроку по смерті Івана Мазепи) Пилипа Орлика обирають гетьманом України (у вигнанні). Крім Орлика, кандидатами на гетьманську булаву були Андрій Войнаровський (близький родич Мазепи) та Дмитро Горленко (прилуцький полковник). Але цих людей на козацькій раді майже ніхто не підтримав (http://uk.wikipedia.org/wiki/Пилип_Орлик). Як свідчать проілюстровані контексти, Р. Іваничук вміло поєднує лексичні (*козак, королева, гетьманство, Войнаровський, Мазепа, Орлик* і т. ін.) та синтаксичні (*на початку квітня 1710 року; 5 квітня 1710 року*), імпліцитні й експліцитні темпоральні показники, які доповнюють один одного, створюють надійне підґрунтя для адекватного читацького сприйняття.

Наявна в історичному романі документальність виступає особливим темпоральним маркером, що сприяє історичній стилізації, детермінує не лише епоху, але й культуру.

Висновки і перспективи дослідження. Специфіка жанру спонукає автора історичного роману «Орда» до ретельного добору мовних засобів, скерованих на художню репрезентацію однієї з найтрагічніших сторінок так званої мазепинської епохи.

Як і в будь-якому тексті відповідного жанру, відтворенню колориту епохи сприяє хронологічно маркована лексика, з-поміж якої вирізняються передусім історизми. Однак основою історичної стилізації досліджуваного роману є документальність, що зумовлює відповідним чином організований темпоральний простір, створює відповідний темпоральний план, забезпечуваний різними темпоральними маркерами (лексичними / синтаксичними, імпліцитними / експліцитними), які чи то прямо, чи то опосередковано вказують на часовий період.

У перспективі залишається виявити принципи добору неархаїчних мовних засобів, які увиразнюють колоритність зображуваної епохи й засвідчують особливості мови її героїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упорядн. та гол. ред. : В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.
2. Гайдученко Г. Історизми та архаїзми як основні виражальні засоби історичної стилізації / Г. Гайдученко // Науковий вісник ХДУ : Серія «Лінгвістика». – Херсон, 2009. – С. 65–68.
3. Гайдученко Г. М. Семантико-стилістична характеристика хронологічно маркованої лексики (на матеріалі української історичної прози II половини XX століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «українська мова» / Г. М. Гайдученко. – К., 1999. – 19 с.
4. Городиловська Г. Стилістичне використання хімічної термінології в художньому тексті (на матеріалі історичних творів Романа Іваничука) / Г. Городиловська // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Серія : Проблеми української термінології. – 2011. – № 709. – С. 64–68.
5. Городиловська Г. Суспільно-політична лексика як засіб вираження емоційності та експресивності в історичній прозі Романа Іваничука / Г. Городиловська // Вісник ун-ту «Львівська політехніка» : Серія : Проблеми української термінології. – 2012. – № 733. – С. 174–178.
6. Іваничук Р. Орда : [Електронний ресурс] / Р. Іваничук // Режим доступу : http://www.e-reading.me/bookreader.php/1015237/Ivanichuk_Orda
7. Мацько Л. І. Стилістика української мови : [підручн. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
8. Мяло А. С. Тюркізми в українській історичній прозі (на прикладі роману «Мальви» Романа Іваничука) : [Електронний ресурс] / А. С. Мяло // Режим доступу : http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/Mialo_Tiurkizmy_v_ukrainskii
9. Українська мова : Енциклопедія / М. В. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 842 с.